

UOT 1

HUMANİTAR ELMLƏRDƏ METODOLOJİ
PARADİQMALARIN TƏKAMÜLÜ

Zakir MƏMMƏDƏLİYEV*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11 oktyabr 2021; çapa qəbul edilmişdir: 12 noyabr 2021; online-da çap edilmişdir: 29 dekabr 2021.

Received: 11 th October, 2021; accepted: 12 th November, 2021; published online: 29 th December, 2021.

Açar sözlər: tarix fəlsəfəsi, naturalist məktəblər, "həyat" fəlsəfəsi, neokantçılar, universal təkamül konsepsiyası, hermenevtika

Giriş

Humanitar elmlərin fəlsəfi məsələləri sırasında ən fundamental və böyük maraq kəsb edən məsələlərdən biri bu elmlərin verdiyi biliyin strukturunda obyektiv və subyektiv komponentlərin nisbəti problemdir. Humanitar elmlər insan və onun yaratdığı, deməli ondan asılı olaraq mövcud olan sosial-tarixi və mədəni gerçəkliyi öyrəndiyinə görə burada subyektlə obyekt arasında dəqiq sərhəd çəkmək qeyri-mümkündür. Humanitar elmlərin obyektinə, eyni zamanda, subyektin özü də daxildir. Subyekt və obyektin qarşılıqlı şərtlənməsi prinsipi humanitar və sosial elmlərdə biliyin obyektivliyi məsələsinə təbiət elmləri üçün səciyyəvi olan metodoloji standartlar baxımından yanaşmağı qeyri-mümkün edir. Bu isə, öz növbəsində, humanitar elmlərin metodologiyası problemini gündəmə gətirir.

1. Humanitar elmlərin fəlsəfi-metodoloji əsaslarının təşəkkülü. Naturalist paradigması

Humanitar elmlərin fəlsəfi əsasları haqqında ilk təsəvvürlər yeni dövrün tarix fəlsəfəsi zəminində təşəkkül tapmışdır. Tarix fəlsəfəsinin əhatə dairəsini təşkil edən problematika qədim yunan-Roma fəlsəfəsinə (antik fəlsəfəyə) tamamilə yad idi, belə ki, bizim üçün səciyyəvi olan tarix anlayışı antik mədəniyyətə tanış deyildi. "Tarixin atası" Herodot üçün tarix müxtəlif xalqların adət-ənənələrini, məişətini və məşğuliyyətini təsvir edən, bir-biri ilə heç bir daxili əlaqəsi olmayan hekayətlər toplusu idi. Tarixə bütün bəşəriyyəti əhatə edən vahid bir proses kimi yanaşma antik mədəniyyətə tamamilə yad olan bir dünyagörüşünün məhsuludur. Bu dünyagörüşünün əsasları eramızın ilk əsrlərində xristian monoteizmi zəminində formalaşmağa başladı.

Tarixi şüurun mövcudluğu üçün ilkin şərt keçmiş, indi və gələcək arasındakı keyfiyyət fərqi fərqi dərəcəyə qədər edilmişdir. Xristianlıq Allah-oğulunun insanda (İsus Xristosun simasında) təcəssüm etməsini o vaxta qədər baş vermiş bütün hadisələrdən mahiyyətə fərqləndirir; bu hadisənin baş verməsilə zaman bir-birindən keyfiyyətə fərqlənən iki hissəyə parçalanır: bu hadisədən keçmişdə baş verənlər və sonra, gələcəkdə baş verəcək hadisələr. Beləliklə, Allahın insanda təcəssümü zaman oxunda fundamental bir hadisə kimi anlaşılır

* fəlsəfi elmləri doktoru, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
e-mail: zakirm57@mail.ru

və dərk edilməsi üçün insan nəslinin bütün keçmişinin tarixi baxımdan nəzərdən keçirilməsini tələb edir (3).

Xristian dini dünyagörüşü çərçivəsində yüksələn xətt üzrə keçmişdən gələcəyə doğru istiqamətlənmiş zaman haqqında yeni təsəvvürlərin meydana çıxması insan və cəmiyyət həyatına tarixi proses kimi yanaşmanın təşəkkül tapmasında həlledici rol oynadı. Tarix fəlsəfəsi, ilk dəfə olaraq, məhz bu yanaşma çərçivəsində formalaşdı. Onun ilk nümunəsini erkən orta əsrlərin görkəmli xristian ilahiyyatçısı və dini fəlsəfənin yaradıcılarından biri olan Avreli Avqustin (Müqəddəs Avqustin) irəli sürdü.

XV-XVI əsrlərdən başlayaraq, Avropada sənətkarlığın və ticarətin inkişafı, eləcə də kapitalist münasibətlərinin tədricən təşəkkül tapması iri şəhərlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Orta əsrlər aqrar cəmiyyətinin zamanın gedişinə etinasız münasibətdən fərqli olaraq, iri şəhərlərdə sosial-iqtisadi və mədəni həyat templəri kəskin şəkildə yüksəlməyə başladı. Dəyişkənlik və inkişaf ideyaları şüurlara getdikcə daha çox nüfuz edir, bu isə öz növbəsində orta əsrlərdə dini dünyagörüşü zəminində formalaşmış tarixi proses haqqında təsəvvürlərin geniş yayılması üçün əlverişli sosio-mədəni mühit yaradırdı.

Dünyəvi fəaliyyət formalarının inkişafı Avropada tədricən elmi düşüncənin əsaslarının təşəkkül tapması üçün münbit zəmin yaratdı. Cəmiyyətin mənəvi-intellektual və sosial-iqtisadi həyat sferalarında baş verən köklü dəyişikliklər öz nəticələrini çox gözlətmədi: XVII əsrdən başlayaraq, Avropada kilsənin göstərişlərinə deyil, rasionel düşüncəyə istiqamət götürmüş dünyəvi cəmiyyət formalaşmağa başladı.

Rasional-elmi düşüncəyə istinad edən dünyəvi cəmiyyətin meydana çıxması orta əsrlərdə dini dünyagörüşü zəminində formalaşmış tarix fəlsəfəsinin məzmununda əsaslı dəyişikliklər yaratdı. Yeni dövrün tarix fəlsəfəsinin nümayəndələri dini tarix fəlsəfəsinin bəşəriyyətin tarixinə istiqamətlənmiş proses kimi yanaşmasını mənimsəsə də, bu prosesin mahiyyəti haqqında öz sələflərindən tamamilə fərqli ideyalar irəli sürdülər. Bu fərq ilk növbədə onların müasiri olduğu cəmiyyətin dünyəvi xarakteri və rasionel düşüncə zəminində meydana çıxmış elmlərin dövrün dünyagörüşünə ciddi təsiri ilə şərtlənirdi. Yeni dövrün tarix fəlsəfəsi bəşəriyyətin tarixini və təkamül xüsusiyyətlərini dinə istinadən deyil, o dövrün elmi nəzəriyyələrinə əsaslanaraq, təbii səbəblərlə izah etməyə çalışırdı.

Yeni dövr elminin qısa bir zaman kəsiyində keçdiyi böyük inkişaf yolu və heyratəmiz uğurları dövrün dünyagörüşündə elmin misilsiz bir nüfuz qazanmasına səbəb oldu. Elmin cəlbədicili nailiyyətləri məntiqi təhlil, mücərrədləşdirmə, induksiya və deduksiya kimi təfəkkür metodları sayəsində əldə edildiyinə görə təfəkkürün, ümumiyyətlə, insan ağılının fəvqəladə imkanları haqqında ideyalar geniş yayılmağa başladı. Ağılın sərhədsiz inkişaf potensialı haqqında təsəvvürlər XVIII əsrdə Avropada Maarifçilik ideologiyasının təşəkkül tapmasına səbəb oldu.

Maarifçilər əmin idi ki, mədəni və sosial gerçəkliyin inkişafı ağılın, onun daşıyıcıları olan elmin və maarifin tərəqqisi ilə şərtlənir. Maarifçilik ideyalarından çıxış edən tarix fəlsəfəsi üçün tarixi prosesin daim yüksələn xətt üzrə baş verən inkişafda olduğunu hökm edən tərəqqi konsepsiyası səciyyəvi idi. Yeni dövrün tarix fəlsəfəsinin nümayəndələri əmin idilər ki, bütün bəşəriyyət üçün ümumi olan tarixi tərəqqi prosesinin gerçək həyatda rastlaşdığı çətinliklər insanların bu sahədə biliklərinin qıtlığından, bu sonuncu isə öz növbəsində humanitar elmlərin son dərəcə zəif inkişaf etməsindən irəli gəlir. Mədəni-tarixi tərəqqinin qarşılaşdığı ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün humanitar elmlərin inkişafını qabaqcıl təbiət elmlərinin fəth etdikləri zirvəyə çatdırmaq lazımdır. Bu məqsədlə humanitar elmlər təbiət elmlərinin metodologiyasını mənimsəməklə və onların aşkar etdiyi nəzəri prinsiplərə söykənməklə özlərinin elmi strukturunu formalaşdırmalıdır. Maarifçiliyin tarix fəlsəfəsini qabarıq şəkildə ifadə edən J. Kondorse bəşəriyyətin tərəqqisi haqqında maarifçilik ideyalarını təbiət elmlərinin aşkar tərəqqisinə istinad edərək əsaslandırmağa çalışırdı (8, s. 245-246). Y. Habermas bu cür cəhdlərin zəkamı “öz daxili məntiqi üzrə inkişaf edən bir qüvvə” kimi anlayan təsəvvürlərdən qaynaqlandığını qeyd

edir (11, s. 151). Beləliklə, tarix fəlsəfəsi təbiətşünaslığı humanitar elmlərin inkişafı üçün örnək olan bir model kimi görürdü.

Təbiət elmlərindən hansının bir model kimi qəbul edilməsindən asılı olaraq, XVIII-XIX əsrlərin tarix fəlsəfəsində bir sıra naturalist məktəblər meydana çıxdı. Ən geniş yayılmış məktəblərdən biri Nyutonun yaratdığı klassik mexanik humanitar elmlər üçün model hesab edən mexaniki məktəb idi. Bu məktəbin nümayəndələri insan və cəmiyyət haqqında elmləri Nyuton mexanikasının anlayış və prinsiplərindən çıxış etməklə yaratmağı təklif edirdilər. Coğrafi determinizm məktəbi müvafiq cəmiyyətdə cərəyan edən sosial-siyasi və mədəni proseslərin mahiyyətini anlamaq üçün təbii-coğrafi mühitin xüsusiyyətlərinə müraciət etməyi və bu zaman coğrafiya elmini bir örnək olaraq qəbul etməyi zəruri hesab edirdilər. Naturalist məktəblərin böyük bir qrupu humanitar elmlərin nəzəri-metodoloji əsaslarını biologiyanın verdiyi biliklərə istinad etməklə formalaşdırmağın daha məqsədəuyğun olduğunu iddia edirdilər.

Naturalist məktəblər humanitar elmlərin nəzəri və metodoloji əsaslarını elmi zəmin üzərinə köçürmək istəsələr də, onların rəhbər tutduqları “elm” anlayışı təbiət elmləri zəminində formalaşmış və sosial-humanitar gerçəkliyə adekvat olmayan təsəvvürlərə söykənirdi. Naturalist məktəblərin yol verdiyi bu ciddi səhvin mənbəyi sosial-tarixi gerçəkliyin varlığın təbiətdən mahiyyətə fərqli bir forması olduğunun dərk edilməməsi ilə bağlı idi. Bu fərqi daha dərinə dərk edərək üçün ilk növbədə təbiət elmləri ilə humanitar elmlərin predmetlərini qarşılaşdırmaq lazımdır. İlk dəfə olaraq bu problemləri qoyub sistemativ şəkildə həll etməyə çalışanlar XIX əsrin ikinci yarısında meydana gəlmiş “həyat” fəlsəfəsinin nümayəndəsi V.Diltey və neokantçılardan Baden məktəbi oldu.

2. Naturalizmin tənqidi: “həyat” fəlsəfəsi (V.Diltey) və neokantçılar (Baden məktəbi)

“Həyat” fəlsəfəsinin təmsilçiləri, o cümlədən V.Diltey cəmiyyəti və tarixi gerçəkliyi həyatın sosial və mədəni-tarixi strukturlar formasında davamı kimi mənimsəyərək, onun təbiətini də bu zəmində anlamağa çalışırdı. O, pozitivizmin elmlərin metodoloji yekinsliyini hökm edən və mahiyyətə naturalist məzmun daşıyan ideyalarını rədd edərək, onları təbiət haqqında və ruh haqqında elmlər olmaqla iki yerə bölürdü.

İnsanların bütün fəaliyyət formaları şüurlu səciyyə daşdığına və qarşılıqlarına qoyduqları məqsədlərdən irəli gəldiyinə görə V.Diltey hesab edirdi ki, sosial-tarixi gerçəklik öz mahiyyəti etibarlı ilə insana münasibətdə xarici bir şey deyil, onun bütöv bir tam olan fərdi psixoloji həyatı ilə birbaşa bağlıdır. Əslində sosial-tarixi və mənəvi həyatın bütün formaları insanın daxili mənəvi-psixoloji həyatının obyektivləşmiş ifadələrindən başqa bir şey deyil. Sosial həyatın məzmununu təşkil edənləri insan dəfələrlə daxilən yaşamışdır və buna görə də sosial-tarixi gerçəklik mahiyyətə ona yad deyildir. Bu səbəbdən də sosial həyatın daxili əlaqə və münasibətlərini dərk etmək üçün bizim öz birbaşa daxili yaşantılarımızdan fərqli aralıq vasitələrə – təfəkkürün sintetik fəaliyyətinin yaratdığı fərziyyələrə ehtiyacımız yoxdur.

Ruh haqqında elmlərin verdiyi biliklərin əsl mənbəyini rəsonal-məntiqi təfəkkür deyil, insanın birbaşa daxili yaşantıları təşkil etdiyinə görə onlar səhihdirlər və həqiqəti ifadə edirlər. İnsanın mənəvi dünyasını təşkil edən daxili yaşantılarını rəsonal-məntiqi formullarda ifadə etmək mümkünsüz olduğuna görə humanitar-elmi bilik, təbii-elmi bilikdən fərqli olaraq, mahiyyətə irrəsonaldır. Humanitar-elmi idrakın fərqləndirici xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün Diltey “anlama” terminini daxil edir. Bu termin vasitəsilə o, iki fərqli idrak növü arasındakı prinsipial fərqi səciyyələndirir: “Təbiəti biz izah edirik, mənəvi həyatı isə anlayırıq” (5, s.8; 6).

V.Diltey humanitar elmlərlə təbiət elmləri arasındakı fərqləri ilk növbədə onların

predmetləri arasındakı prinsipial fərqlərdən çıxış edərək, anlamağa çalışırdı. Neokantçıların Baden məktəbinin əsas təmsilçiləri olan V.Vindelband və H.Rikkert isə elmi idrakın bu iki müxtəlif növü arasındakı fərqləri, başlıca olaraq, onların rəhbər tutduqları metodlara istinad edərək, izah edirdilər. Onlar XIX əsrin ikinci yarısından etibarən pozitivizmin yayılması ilə dövrün fəlsəfəsinin və dünyagörüşünün yenidən təbiətşünaslığın təsiri altına düşməsinə təəssüflə qeyd edərək, pozitivizmin istinad etdiyi naturalist metodologiyayı kəskin şəkildə tənqid edirdilər. Neokantçılar naturalizmin “mədəniyyət haqqında (humanitar) elmlər” üçün yararsızlığını əsaslandıraraq, bu elmlərin spesifik predmetinə və daxili fəaliyyət mexanizmlərinə adekvat olan bir metodologiyayı ona qarşı qoymağa çalışırdılar.

V.Vindelband və H.Rikkertə görə, təbiət elmləri ilə humanitar elmlər arasındakı fərqləri onların tədqiqat obyektləri arasındakı fərqlə izah etmək olmaz, belə ki, bu fərq sadəcə olaraq mövcud deyil – onların hər ikisinin obyektini eyni bir gerçəklik təşkil edir: “Təbiət və tarix, – deyər Rikkert yazır, – iki fərqli reallıq deyil, iki müxtəlif baxış bucağından nəzərdən keçirilən eyni bir gerçəklikdir” (10, s. 92). Bu elmlər arasındakı prinsipial fərqlər onların rəhbər tutduqları idraki maraqlar və məqsədlərdən irəli gəlir. Maraqlar və məqsədlər arasındakı fərqlər öz aşkar ifadəsini həmin elmlərin istinad etdikləri fərqli metodologiyalarda tapır. Təbiətşünasın maraqları gerçəkliyin həmişə fərdi (individual) olan predmet və hadisələri üçün ümumi olanları tapıb ayıraraq, onları vahid bir anlayış altında birləşdirməyə, məqsədləri isə təbiət qanunlarını mümkün qədər dəqiq şəkildə ifadə etməyə yönəlmişdir. Ümumini əsas götürdüyünə görə təbiət elmləri Vindelbandın “nomotetik” adlandırdığı ümumiləşdirici metodologiyaya istinad edir. Lakin tamamilə fərqli metodologiyaya əsaslanan başqa tip elmlər də mövcuddur. Neokantçılar bu elmləri ümumi ad altında “tarix” və ya “mədəniyyət haqqında elmlər” kimi səciyyələndirirdi. Vindelband və Rikkertin fikrincə, “tarixçinin” maraqları gerçəkliyin fərdi, təkrarlanmayan və buna görə də ümumi anlayış altında birləşdirilməsi mümkün olmayan məqamlarını seçib ayıraraq, təsvir etməyə yönəlmişdir. Buna görə də o, Vindelbandın “ideoqrafik” metodlar adlandırdığı fərdiləşdirici metodologiyadan istifadə edir (4).

Həm “həyat” fəlsəfəsi, həm də neokantçılar biliyin elmilik meyarını onların ümum-əhəmiyyətlik (ümumqəbuledilənlik) və mühümlük kimi anladıqları obyektivlikdə görürdülər. V.Dilteyə görə, təbiətşünaslıqda bu meyar təfəkkürün immanent mexanizmlərinin biliyə verdiyi nəzəri forma vasitəsilə təmin olunur. Bu mexanizmlər insanların subyektiv səciyyə daşıyan fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olmadığına görə obyektivdirlər. Neokantçılar isə hesab edirdilər ki, təbii-elmi biliyin obyektivliyi təbiətşünaslığın istinad etdiyi nomotetik (ümumiləşdirici) metodlar vasitəsi ilə əldə edilir. Lakin humanitar elmlərə gəldikdə həm həyat fəlsəfəsi, həm də neokantçılar ciddi problemlə üzləşirlər. Dilteyə görə, humanitar-elmi biliyin mənbəyini son nəticədə insanın daxili psixoloji yaşantıları təşkil edə də, hər bir insan vahid bəşəriyyətə və tarixə mənsub olduğuna görə onun mənəvi aləmindən qaynaqlanan humanitar bilik obyektiv səciyyə daşıyır. Lakin insanların psixoloji yaşantıları həmişə subyektivdir, onda bu subyektiv yaşantılar əsasında obyektiv bilik necə yaranır? Dilteyin fəlsəfəsində bu problem həll edilməmiş qalır. Digər tərəfdən, Dilteyə görə, mahiyyətə insanın fərdi-psixoloji yaşantılarının təzahürləri olan sosiomədəni gerçəkliyi təşkilədən saysız-hesabsız hadisələr arasından mühüm olanı humanitar elmlər necə seçib ayırır? Bu sual da onun fəlsəfəsində açıq qalır.

Neokantçılar bu problemlərin həllinə daha əsaslı şəkildə yanaşmağa çalışırdılar. Humanitar elmlərdə obyektivlik problemi neokantçıların mərkəzi problemi olan “mədəniyyət haqqında elmlərin” (humanitar elmlərin) mümkünlüyü məsələsinin üzvi tərkib hissəsidir. Qeyd etdiyimiz kimi, neokantçılara görə, elmlərin mövcudluğu onları doğuran maraqlar və məqsədlərlə şərtlənir. Humanitar elmləri doğuran maraq və məqsədlər gerçəkliyin fərdi və təkrarlanmayan məqamlarını seçib ayırmağa yönəlmişdir. Bəs bu maraq və məqsədlər özü nələrlə şərtlənir? Neokantçılar güman edirlər ki, maraq və məqsədlər

gerçəkliyin, o cümlədən, insanın fəvqündə duran, onun qarşısında məqsədlər qoyaraq, fəaliyyətə təhrik edən ali bir reallığın – dəyərlər sferasının tərkib hissələridir. Dəyərlər sferası mütləq reallıqdır, yəni o, əbədidir, zamanca başlanğıcı və sonu yoxdur. Dəyərlər aləmi insanın qarşısında onun fəaliyyətinin bütün sahələrində yerinə yetirməli olduğu tələblər qoyur. Elmi fəaliyyət qarşısında qoyulan tələb həqiqi biliklər verməkdir. Həqiqət dəyərlər aləmi tərəfindən elmi fəaliyyət qarşısında qoyulan tələb olduğuna görə onun məzmunu insanlardan asılı deyil və buna görə də o, obyektiv səciyyə daşıyır. Məhz həqiqətə can atmaq tələbi humanitar-elmi biliyin obyektivliyini təmin edir.

Neokantçılara görə, humanitar elmlər sosiomədəni gerçəkliyi təşkil edən saysız-he-sabsız hadisələr arasından, məhz, dəyərləri özündə təcəssüm etdirib reallaşdıranları mühüm olan kimi seçib ayıraraq, onu elmi biliyin məzmununda əks etdirirlər. Lakin dəyərlərin reallaşması onların gerçəkliyə nüfuz edərək, onunla qovuşması baş vermədən qeyri-mümkündür. Neokantçılar isə əmindirlər ki, dəyərlər gerçəkliyin fəvqündə olan transsendent aləmə məxsusdur. Onda bəs dəyərlərlə gerçəklik necə qovuşur? Neokantçılar üçün bu, həllolunmaz problemdir: humanitar elmlərin mövcudluğu üçün dəyərlərin gerçəkliyə qovuşması şərt olsa da, Rikkertərif edir ki, “onların [necə] qovuşması əbədi müşkül məsələ olaraq qalır” (1, s. 249).

3. Universal düzxətli təkamül konsepsiyasının tənqidi. Humanitar elmlərin metodologiyasının inkişafı (R.Kollinqvud və K.Popper)

Neokantçıların Baden məktəbi və “həyat” fəlsəfəsi humanitar elmlərin fəlsəfi əsaslarının işlənilib hazırlanması problemini həllədə bilməsələr də, onların əvəzsiz xidməti, ilk dəfə olaraq, bu problemi ciddi fəlsəfi zəmin üzərində qoymağa müvəffəq olmasındadır. Məhz onların gördüyü işlər sayəsində təbiətsünaslığın və kapitalizmin sürətli inkişafı zəminində formalaşmış universal xətti təkamül konsepsiyasının tarixsünaslıq və sosial elmlər üçün yararsız olduğunu aşkara çıxarmaq mümkün oldu. XX əsrin birinci yarısında meydana gələrək inkişaf edən “lokal sivilizasiyalar” konsepsiyası XIX əsrdə olduqca böyük nüfuz qazanmış universal təkamül ideyalarının ciddi şəkildə əsaslandırılmış tənqidini verərək, humanitar elmlərin fəlsəfi-metodoloji problemlərinin daha dərinlən mənim-sənilməsi üçün zəmin hazırladılar. “Lokal sivilizasiyalar” konsepsiyasının əsas nümayəndələri olan O.Şpenqler və A.Toynbinin tədqiqatları sayəsində tarixi-müqayisəli təhlil metodu humanitar elmlərin metodologiyasında qaçılmaz tədqiqat prinsipi kimi möhkəmləndi.

Universal təkamül ideyaları zəminində XIX əsrin ortalarında meydana çıxmış fəlsəfi təlimlərdən biri də marksist fəlsəfə idi. Keçmiş sovet məkanında marksizm elmin və xüsusən, humanitar elmlərin yeganə mümkün olan fəlsəfi-metodoloji əsası hesab edilirdi. Universal təkamül konsepsiyasından çıxış edərək, marksizm bütün bəşəriyyəti əhatə edən vahid bir tarixi prosesin varlığını hökm edir və onu ictimai-iqtisadi formasiyaların bir-birini əvəz etmə ardıcılığı kimi dərk edirdi. Hər bir sonra gələn formasiya vahid və universal tərəqqi prosesinin inkişafca daha yüksək olan pilləsi hesab olunurdu. Qərb mədəniyyətinin tarixinə az-çox uyğun gələn bu sxem bütün bəşəriyyətin tarixinə şamil edilirdi, halbuki digər xalqların əksəriyyətinin tarixini bu sxemə yerləşdirmək açıq-aşkar mümkün deyildi. Digər tərəfdən, tarixi prosesin daim yüksələn xətt üzrə baş verən tərəqqi prosesi kimi qələmə verilməsi müxtəlif xalqların tarixi ilə uyğunsuzluq təşkil edirdi. Müxtəlif humanitar və sosial elmlər – tarix, siyasi iqtisad, arxeologiya, etnoqrafiya, pedaqogika, ədəbiyyatşünaslıq, sonralar sosiologiya və s. məhz bu metodoloji sxem əsasında şərh edilirdi.

Humanitar elmlərin spesifik metodoloji arsenalının zənginləşməsində “yeni hegelçilik” məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən olan, XX əsrin birinci yarısında fəaliyyət göstərmiş ingilis filosofu R.Kollinqvudun işləyib hazırladığı tarix fəlsəfəsi böyük rol oynadı. Kollinqvuda görə, tarixçi anlamalıdır ki, tarixi hadisə həmişə insan fəaliyyətidir və tarixçinin də məqsədi bu fəaliyyəti törəyənlərin fikirlərini dərk etməkdir. Lakin tarixçi

keçmiş fikri həmişə öz bilikləri kontekstində canlandırır, buna görə də ona tənqidi yanaşaraq dəyərləndirir. Kollinqvudun bu ideyaları tarixşünaslıq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən tənqidi təhlil və interpretasiya metodlarının qərarlaşması üçün fəlsəfi zəmin hazırladı. Tarixi bilik, Kollinqvudun fikrincə, “tarixçinin təfəkküründə tarixini öyrəndiyi fikrin canlandırılmasıdır” (7, s. 386). Fikirlər isə həmişə inkişafda olduğuna görə (əks halda onların tarixi olmazdı) o, tarixi yanaşmanı (tarixilik prinsipini) vacib bir metodoloji prinsip kimi dəyərləndirirdi. Kollinqvudun tarix fəlsəfəsi zəminində əsaslandığı mühüm metodoloji prinsiplərdən biri də onun “metodoloji individualizm” adlandırdığı konkretlik prinsipidir. Humanitar elmlər üçün sosial-tarixi proseslərin daxili məntiqini anlamaq hər nə qədər böyük elmi dəyər kəsb etsə də, təbiətşünasdan fərqli olaraq, humanitar elmi təmsil edən hər bir tədqiqatçı üçün “konkret situasiyanın konkret təhlili” də bir o qədər zəruridir.

Kollinqvudun tarixşünaslığın və neokantçıların humanitar elmlərin metodologiyasına dair ideyalarını XX əsrin ikinci yarısında elm fəlsəfəsində dərin çevrilişin əsasını qoymuş ingilis filosofu K. Popper özünün falsifikasiyaya əsaslanan nəzəriyyəsi kontekstində yenedən mənalandırdı. O həm sosial elmlərlə təbiət elmləri arasındakı fərqlərdən imtina edən naturalizmə, həm də bu fərqləri mütləqləşdirən antinaturalizmə qarşı çıxır. Onun fikrincə, təbiət elmlərində və humanitar elmlərdə tətbiq olunan metodlar mahiyyətcə ən ümumi elmi metod olan “sınaq və səhvlər” metodunun fərqli təzahürlərindən başqa bir şey deyil. Təbiətşünaslıqda irəli sürülmüş ideya konkret empirik faktlar vasitəsi ilə sınağa çəkilir. Əgər o faktların sınağına tab gətirirsə, elmi mülahizə və ya nəzəriyyə kimi yeni faktlar toplanana qədər qəbul edilir. Lakin hökmən haçansa yeni aşkar edilən faktlar onu təkzib edir və o öz yerini faktların sınağından uğurla keçən daha mükəmməl nəzəriyyəyə verir. Beləliklə, faktlar köhnə nəzəriyyənin səhvlərini üzə çıxarır və nəticədə o həmin səhvlərdən azad olan başqa bir nəzəriyyə ilə əvəz olunur. Sosial elmlərdə səhvlərin aşkara çıxarılmasında faktlarla yanaşı nəzəri tənqiddə (tənqidi metod) mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən, sosial elmlərin predmeti daim inkişafda olduğuna görə sosial hadisəni yalnız onun tarixi əsasında anlamaq mümkündür. Tarixi metodun sosial elmlərdə əhəmiyyəti məhz bununla şərtlənir.

K. Popper cəmiyyəti bütöv bir tam kimi əhatə edən hər hansı bir universal qanunun mövcudluğu haqqında təsəvvürləri qətiyyətlə inkar edirdi. Onun fikrincə bu cür təsəvvürlərin vaxtaşırı olaraq meydana çıxmasının səbəbi universal təkamül ideyalarının geniş yayılmasıdır. Lakin təkamül prosesi konkret və unikaldir; o həmişə eyni təbiətli məhdud hadisələr oblastını əhatə edir və buna görə də təkrarsızdır. Deməli cəmiyyəti bütöv bir tam kimi öyrənmək və nəzarət altında saxlamaq mümkünsüz bir şeydir. Buradan da Popperin sosial elmlərdə qabaqgörənliyə dair çox mühüm əhəmiyyəti olan metodoloji prinsipi irəli gəlir: heç bir halda vahid bir sosial tam kimi götürülmüş cəmiyyət haqqında elmi proqnoz vermək olmaz (9).

4. Hermenevtik və strukturalist paradigmlər

Humanitar elmlərin fəlsəfi əsaslarının və metodoloji prinsiplərinin formalaşmasında ciddi əhəmiyyəti olan tədqiqat istiqamətlərindən biri də tarixən protestantizm zəminində dini mətnlərin təfsiri sənəti kimi təşəkkül tapmış *hermenevtika* olmuşdur. Hermenevtikanın müstəqil fənn kimi qərarlaşmasında XVIII əsrin axırları – XIX əsrin birinci yarısında fəaliyyət göstərmiş alman filosofu və ilahiyatçısı F. Şleyermaxer həlledici rol oynamışdır. Onun fikrincə, mətnin hermenevtik dərki yalnız şərh olunan mətnin yaranma aktının, yəni mənəvi yaradıcılıq aktının yenedən canlandırılması vasitəsi ilə mümkündür. Mətnin mənası yalnız bu kontekstdə aşkarlanı bilər. Şleyermaxer protestant hermenevtikasının əsas prinsiplərindən birini ifadə edən “hermenevtik dairə” anlayışına daha geniş məzmun verdi. Dini hermenevtika bu prinsipin mahiyyətini belə izah edirdi: mətn yalnız onun bir hissə kimi aid olduğu bütöv əsər əsasında dərk edilə bilər. Şleyermaxer isə hesab edirdi

ki, mətn nəinki onun daxil olduğu əsər əsasında, eyni zamanda həmin əsəri doğuran mə-nəvi yaradıcılıq situasiyası zəminində dərk edilə bilər. Bu baxımdan V.Diltey Şleyerma-xerin yanaşmasını inkişaf etdirərək, daha uzağa getdi: o, “hermenevtik dairə” anlayışını məhdud dini kontekstdən çıxararaq, onu olduqca geniş sosial və mədəni-tarixi kontekstə daxil etdi. O, keçmişdən günümüze gəlib çatmış təkə tarixi-bədii əsərlərə və dini yazılara deyil, bütün maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinə öz şərhini tələb edən mətnlər kimi yanaşırdı. Bu mətnlər hamısı insanın ruhi-mənəvi həyat tarixinin hissələridir və yalnız həmin tarix kontekstində dərk edilə bilər.

Hermenevtikanın humanitar elmlərin məhz fəlsəfi əsası kimi nəzərdən keçirilməsi XX əsrin görkəmli alman filosofu H.Qadamerin adı ilə bağlıdır. Qadamer həqiqətin təbiət elmlərinin metodoloji ideali əsasında dərk edilməsinə qarşı çıxaraq sübut edirdi ki, təbiət elmləri həqiqətin yeganə daşıyıcıları deyildir. Elmi həqiqət gerçəkliyin idraki mənimsə-nilməsi zəminində təşəkkül tapan “elmi təcrübənin” məhsuludur. Lakin gerçəkliyin insan tərəfindən mənimsənilməsi təkə “elmi təcrübə” ilə məhdudlaşmır; elmi təcrübə ilə ya-naşı gerçəkliyin ən ümumi mənimsənilmə formaları “tarixin təcrübəsi”, “incəsənətin təcrübəsi” və “fəlsəfənin təcrübəsidir”. Bu axırıncıların hər biri həqiqətin reallaşma forma-larıdır və onların heç birində həqiqət elmi-metodoloji qaydalarla əldə edilmir (2, c.39). Qadamerə görə, hermenevtikanın başlıca məqsədi həqiqətin elmi metodologiyanın fə-liyyəti dairəsindən kənara çıxan aşkarlanması təcrübəsini üzə çıxarmaqdır. Humanitar elmlər üçün bu təcrübə “tarixin təcrübəsi”, “incəsənətin təcrübəsi” və “fəlsəfənin təcrü-bəsi” ilə daxili əlaqədədir.

Qadamer gerçəkliyin universal mənimsənilmə formalarını (“təcrübəsini”) “anlama” adlandırır. Yuxarıdakı mülahizələrdən aydın olduğu kimi gerçəkliyin idraki mənimsənil-məsi “anlamanın” məzmununun yalnız bir hissəsini təşkil edir. Mədəni irsi anlama yalnız onun müasirliyin mənəvi təcrübəsi ilə qarşılaşdırılması yolu ilə mümkündür. Bu qarşılaş-mada tədqiqatçı müasirliyin mədəni-intellektual nailiyyətləri səviyyəsindən mətni sorğu-suala çəkir və mətnə öz suallarına cavablar axtarır. Tədqiqatçıların yaşadıkları dövrlərin mədəni-intellektual təcrübələri həmişə müxtəlif olduğuna görə onların eyni bir mətnə (mədəni-tarixi irsə) ünvanladıkları suallar və təbii ki, cavablar da fərqli olur. Beləliklə, verilən suallar və alınan cavablar hər dəfə mətnin yeni mənasını formalaşdırır. Mətnlə bu sonsuz dialoq prosesini hermenevtikanın fundamental xüsusiyyəti kimi səciyyələndirərək, Qadamer bu xüsusiyyətinə görə fəlsəfi hermenevtikanı sual və cavab məntiqi adlandırır.

Dialoq prosesinin sonsuzluğu ona dəlalət edir ki, maddi və mənəvi mədəniyyət abi-dəsinin interpretasiyası onun müəllifinin nəzərdə tutduğu ilkin mənanın aşkarlanması deyil, mənanın, ümumiyyətlə, yenidən yaradılmasıdır. Deməli, anlama həmişə müəllifin yaratdığı mətnə verdiyi subyektiv mənadan kənara çıxır.

XX əsrin birinci yarısında humanitar elmlərin metodoloji problemləri ilə məşğul olan ən geniş yayılmış cərəyanlardan biri də Fransada təşəkkül tapmış *strukturalizm* idi. Bu cərəyan rəngarəng sosiomədəni hadisələrin mövcudluğunu və baş vermə xüsusiyyətlərini şərtləndirən fundamental strukturlar haqqında ideya və prinsipləri özündə birləşdi-rirdi. Strukturalizm, ilk dəfə olaraq, linqvistikada meydana çıxmış müxtəlif metodlardan istifadə edərək, insan fəaliyyətinin müxtəlif formalarında mürəkkəb mənəvi mədəniyyət hadisələrinin formalaşma və fəaliyyət məntiqini aşkara çıxarmağı qarşısına məqsəd qoy-muşdu.

Strukturalizm tarixən Qərb dünyasında Yeni dövrdən etibarən hökmran olan sub-yekt fəlsəfəsinə qarşı reaksiya kimi meydana çıxmışdır. XVII əsrdən etibarən iri kapitalist istehsalı, getdikcə daha çox, cəmiyyətdə struktur yaradan formalaşdırıcı mərkəzə çevri-lirdi. İntibah dövrünün ümumiyyətlə insana aid etdiyi yeni dünya nizamındaki mərkəz rolunu artıq kapitalist istehsalının təşkilatçısı olan təşəbbüskar və ambisiyalı şəxsiyyət kimi kapitalist öz üzərinə götürdü. Subyekt fəlsəfəsi məhz onun dünyagörüşünün ifadəsi idi. Onun mahiyyətini tarixi prosesin bu yeni subyektinin yer üzündə hökmranlığını təmin

etməyə yönəlmiş instrumental rasionallıq prinsipi təşkil edir.

Bu prinsip son nəticədə təbiətə münasibətdə qlobal ekoloji fəlakəti, insana münasibətdə isə müstəmləkəçiliyi, bitib-tükənməyən kütləvi insan qırğınları ilə müşayiət olunan humanitar fəlakəti doğurdu. Buna görə də, XX əsrin ikinci yarısında subyekt fəlsəfəsinə qarşı yönəlmiş geniş bir fəlsəfi hərəkət yayılmağa başladı. Strukturalizm bu dalğanın ilk təmsilçilərindən biri idi. Onun başlıca hədəfi Yeni dövr Qərb mədəniyyətinin yaradıcı mərkəzindən subyekt ideyasını qoparıb ataraq, onu anonim “struktur” anlayışı ilə əvəz etmək idi.

Nəticə

Humanitar elmlərdə metodoloji paradigma öz başlanğıcını tarix fəlsəfəsinin təşəkkül tapmasından götürür. Yeni Dövrün tarix fəlsəfəsinə təbiətşünaslığın heyranediciliyi son dərəcə böyük təsir göstərdiyinə görə, humanitar elmlərin inkişafının ilk mərhələsi üçün təbiət elmlərinə istiqmətlənmiş naturalist metodologiya səciyyəvi idi. Sonralar maarifçilərin tərəqqi konsepsiyasının və təkamül ideyalarının təsiri altında sosial-tarixi gerçəkliyə naturalist yanaşma universal evolyusionizm ideyaları ilə qovuşur. Lakin ilk növbədə, “həyat” fəlsəfəsi və neokantçıların, sonralar isə lokal sivilizasiyalar konsepsiyasının təsiri altında universal təkamül metodologiyasının sosial gerçəkliyə adekvat olmadığı dərk edildi. Bu istiqamətdə Popperin, Qadamerin və strukturalistlərin xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бакрадзе К.С. Избранные философские труды: В 4 т. Тбилиси: Изд.-во Тбилисского университета, 1973. Т. 3, 392 с.
2. Гадамер Г.-Х. Истина и метод: Основы философской герменевтики. М.: Прогресс, 1988, 704 с.
3. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М.: Искусство, 1972, 320 с.
4. Виндельбанд В. Избранное. Дух и история. М.: Юрист, 1995, 687 с.
5. Дильтей В. Описательная психология. СПб.: Алетейя, 1996, 160 с.
6. Дильтей В. наброски к критике исторического разума // Вопросы философии, 1988, № 4, с. 135-152.
7. Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. М.: Наука, 1980, 488 с.
8. Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. М.: Соцэкономгиз, 1936, 265 с.
9. Поппер К. Нищета историцизма // Вопросы философии, 1992, № 10, с. 29-64.
10. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. М.: Республика, 1995, 128 с.
11. Habermas J. The Theory of Communicative Action. Vol. 1. Reason and the Rationalization of Society. Boston: Beacon Press, 1984, 465 p.

Резюме

Закир Мамедалиев

Эволюция методологических парадигм гуманитарных наук

Христианское мировоззрение сущностно отличает воплощение бога в человеке от всего того, что произошло в мире до этого. Воплощение бога в человека разделяет время на две качественно отличающейся части – прошлое и будущее. Осознание качественного различия между прошлым и будущим является предпосылкой становления исторического сознания. Восприятие мира в качестве процесса, направленного от прошлого к будущему, представляет собой следующее важное условие. Христианство добилось этого посредством библейского сказания о конце света. Осмысление истории человечества как процесса, направленного на Судный День, подготовило почву для появления

философии истории. Слияние философии истории, сформированной на религиозной почве, с концепцией прогресса Просвещения оказало большое влияние на формирование натуралистической парадигмы в методологии гуманитарных наук. Натуралистическая парадигма добивалась развития гуманитарных наук на базе методологии естественных наук. Именно благодаря философии «жизни» и неокантианцам стало понятным, что подход гуманитарным наукам с позиции методологических стандартов естествознания не является адекватной социально-исторической реальностью. Согласно неокантианцам, естественные науки основаны на «номотетической» методологии, направленной на поиск общих черт между объектами и событиями и объединяющей их в общих родовых понятиях. Гуманитарные же науки должны основываться на «идеографической» методологии, выбирающей индивидуальные, неповторимые аспекты реальности, которые не могут быть объединены под общим родовым понятием. Критика философией «жизни» и неокантианцами натуралистическо-позитивистской методологии подготовила почву для отказа от методологии универсального эволюционизма в гуманитарных науках. Одним из факторов, приведших к провалу методологии универсального эволюционизма, служило также то, что концепция «локальных цивилизаций» подвергла эту методологию сокрушительной критике. Это дало толчок к более глубокому пониманию философских и методологических проблем гуманитарных наук. Отказ от концепции универсальной эволюции – характерная черта подходов к гуманитарным наукам, возникших в контексте неклассической философии истории. В этой связи особенно примечательны идеи К.Поппера о методологии гуманитарных наук, герменевтический подход Х.Гадамера к социально-исторической действительности и французский структурализм.

Ключевые слова: философия истории, натуралистические школы, философия «жизни», неокантианство, универсальный эволюционизм, герменевтика

Summary

Zakir G. Mammadaliev

Evolution of Methodological Paradigms in the Humanities

The Christian worldview essentially differs the embodiment of God in man from everything that happened in the world before. The incarnation of God in man divides time into two qualitatively different parts - the past and the future. Awareness of the qualitative difference between the past and the future is a premise for the formation of historical consciousness. The perception of the world as a process directed from the past to the future is the next important condition. Christianity achieved this through the biblical tale of the end of the world. Understanding the history of mankind as a process aimed at the Day of Judgment paved the way for the emergence of a philosophy of history. The fusion of the philosophy of history, formed on religious grounds, with the conception of the progress of the Enlightenment had a great influence on the formation of the naturalistic paradigm in the methodology of the humanities. The naturalistic paradigm sought to develop the humanities on the methodology of the natural sciences. It was thanks to the philosophy of "life" and the neo-Kantians that it became clear that the approach to the humanities from the standpoint of the methodological standards of natural science is not adequate to social and historical reality. According to neo-Kantians, the natural sciences are based on a "nomothetic" methodology aimed at finding similarities between objects and events and uniting them in common generic concepts. The humanities, however, should be based on an "ideographic" methodology that selects individual, unique aspects of reality that cannot be combined under a common generic concept. The criticism of naturalistic-positivist methodology by the philosophy of "life" and neo-Kantians paved the way for the rejection of the methodology of universal evolutionism in the humanities. One of the factors that led to the failure of the methodology of universal evolutionism was also the fact that the concept of "local civilizations" subjected this methodology to crushing criticism. This gave impetus to a deeper understanding of the philosophical and methodological problems of the humanities. The rejection of the concept of universal evolution is a characteristic feature of approaches to the humanities that have arisen in the context of the non-classical philosophy of history. In this regard, K. Popper's ideas about the methodology of the humanities, H. Gadamer's hermeneutic approach to social and historical reality and French structuralism are especially noteworthy.

Key words: philosophy of history, naturalistic schools, philosophy of "life", neo-Kantianism, universal evolutionism, hermeneutics

Baş redaktor f.e.d., prof. Hüseyinli Nazim Ziyad oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.